

*Щербії О. С., здобувач спеціальної кафедри №4
Інституту спеціального зв'язку та захисту
інформації НТУУ «КПІ»(м. Київ)*

КРИТЕРІЙ І МЕТОДИКА ОЦІНЮВАННЯ РІВНІВ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ КУРСАНТІВ ДЕРЖСПЕЦЗВ'ЯЗКУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті обґрунтовується методика оцінювання морально-психологічної готовності курсантів до професійної діяльності.

Ключові слова: критерій, рівень, показник, індикатор.

В статті обґрунтовується методика оцінювання морально-психологічної готовності курсантів до професійної діяльності.

Ключевые слова: критерий, уровень, показатель, компонент, характеристика, индикатор.

The article study the method of estimating the moral and psychological readiness of cadets to professionally activity.

Key words: criterion, a level indicator, component, feature, indicator.

Постановка проблеми. Ефективність процесу формування МПГ курсантів до професійної діяльності (Далі –МПГ курсантів) у залежить від приведення його у певну систему, а сама можливість створення цієї системи - від правильного визначення засобів діагностики та оцінювання.

Аналіз основних досліджень.

В результаті аналізу наукових праць В. П. Іванова [1], М.І.Дяченка і Л.О. Кандибовича [2], Г.С. Грибенюка [3], І.А.Гамули [4], Гречко С.М [5], В.В. Ягупова [6], С.О. Кубіцького [7], А.В.Зосимовського [8], І.О. Грязнова [9] та ін., щодо методики оцінювання професійно важливих якостей особистості, ми дійшли висновку, що оцінка МПГ курсантів має враховувати, по-перше, особливості структури цієї якості, по-друге, ті поведінкові прояви МПГ курсантів, що характеризують цю якість найбільшим чином.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Оцінювання рівня МПГ курсантів до професійної діяльності складає певну трудність, адже, потребує виявлення великої кількості характеристик рівней сформованості цієї якості та співвідношення між ними, їх питомої ваги.

Формування цілей статті.

Мета даної роботи – розробити зручну у користуванні методику оцінювання МПГ курсантів до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів.

Всебічний аналіз проблеми, що досліджується у цій роботі, дозволив виявити найбільш доцільні, з нашої точки зору, критерії, рівні і показники сформованості МПГ курсантів. *Було визначено 3 критерії: поведінковий, когнітивний і ціннісно-*

мотиваційний, а якісними формами оцінки - високий, середній та низький рівні.

У відповідності до наведених вище критеріїв були визначені **основні показники** МПГ курсантів: **результативність, ступінь охоплення свідомості, стійкість прояву.**

Кожний з основних показників має більш доступні безпосередньому спостереженню **показники – характеристики курсантів**, які мають свої **індикатори та засоби їх фіксації.**

Для виявлення показників-характеристик була розроблена відповідна методика. Суть її полягає в обґрунтуванні такого алгоритму дій, який надає можливість застосувати методи опитування, вивчення документів і узагальнення незалежних характеристик.

На першому етапі були проаналізовані: 1) методика Дж. Роттера щодо виявлення **локусу контролю** особистості, що безпосередньо пов'язаний з такою якістю як відповідальність [10,с.131-132; 117, с.105-108]; 2) методика Смекала-Кучера, щодо **визначення спрямованості людини:** на себе, на завлання і на взаємодію [10, с.409-414]; 3) методика Б.А. Сосновського у модифікації А.О. Реана щодо **вивчення самооцінки особистості** з допомогою процедури ранжування [10, с.417-419]; 4) методика В.А Ядова, Н.В Кузьминої і А.О. Реана щодо **дослідження факторів привабливості професії** [10, с.157-160]; 5) методика К. Замфир у модифікації А.О. Реана щодо **діагностики мотивації професійної діяльності** [10, с.415-417]; методика **опитування та експертних оцінок**, що розроблена А.А. Киверялгом [11,с.111-113, 118-126].

При проведенні пілотажного дослідження з експериментальної перевірки наведених методик у 4-х навчальних групах (всього 92 чол.), було з'ясовано, що кожна з них має локальний характер і потребує доповнення.

Ці методики були враховані створенні власної методики. Вона мала вирішити

наступні завдання: 1) *отримати уявлення про рівень сформованості ціннісно-мотиваційного компоненту* об'єктивної готовності курсантів до професійної діяльності; 2) *виявити мотиви і стани, що виражають їх безпосередню готовність до професійної діяльності* (як суб'єктивного стану їх особистості). При вирішенні першого завдання ми виходили із того, що рівень МПГ курсантів визначається типом їх *ціннісно-мотиваційного комплексу* – *єдністю домінуючих мотивів особистого смислу, професійних мотивів і мотивів безпосередньої діяльності*. За своєю сутністю методика вивчення *ціннісно-мотиваційного комплексу* (ЦМК) являє розширений варіант методики, що розробили К. Замфір і А.О.Реан щодо вивчення *мотиваційного комплексу* студентів, [10, с. 432-433]. Вона дозволяє врахувати смислове - ціннісне відношення майбутнього спеціаліста до професійної діяльності, яке відображене у мотивах його діяльності. До опитування притягались курсанти 6 груп – всього 136 чол. Анкета пропонувала відповісти на питання та оцінити за 5-ті бальною шкалою значущість для курсанта певних потреб і цінностей, що визначають мотиви його поведінки:

1. *Обрана професія є однією з найбільш важливих в суспільстві;*
2. *Праця відповідає рисам мого характеру;*
3. *Прийнятний розмір заробітної платні;*
4. *Прагнення до просування по службі;*
5. *Прагнення запобігти критиці з боку керівництва і колег;*
6. *Прагнення запобігти можливих покарань і неприємностей;*
7. *Потреби в досягненні соціального престижу і поваги з боку інших;*
8. *Задоволення від самого процесу і результату роботи;*
9. *Можливість найбільш повної самореалізації саме в даній діяльності.*

У відповідності до рівнів МПГ курсантів було визначено 3 рівні ціннісно-мотиваційної готовності курсанта до цієї діяльності: високий, середній, низький, кожному з яких відповідає певний тип ціннісно-мотиваційного комплексу (ЦМК).

Високому рівню МПГ курсантів відповідає рівень ціннісно-мотиваційної готовності, який визначається типом ЦМК, де домінують мотиви просоціального рівня особистого смислу у сполученні з високою внутрішньою мотивацією до навчання (ВМ) і позитивною зовнішньою мотивацією (ЗПМ), а зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) не має великого значення: $PCM \geq VM \geq ZPM > ZNM$.

Тип ЦМК – оптимальний. соціально і професійно орієнтований.

Низький рівень визначається *прагматичним типом ЦМК*, де можливе різне співвідношення мотивів діяльності при домінуванні зовнішньої негативної і позитивної мотивації, невизначеному рівні просоціальної мотивації та мінімальному рівні внутрішньої мотивації: $ZNM \geq ZPM \geq PCM > VM$;

Середній рівень відповідає *соціально і професійно орієнтованому типу ЦМК* де домінує просоціальна і зовнішньо-позитивна мотивація, а внутрішня мотивація перевищує зовнішню негативну мотивацію: $PCM \geq ZPM \geq VM > ZNM$.

Згідно проведеного опитування високий рівень ЦМК, що характеризують високий рівень МПГ курсантів, мали 24% курсантів, середній – 51%, низький – 25%.

Друге завдання було вирішено з допомогою анкетування, яке пропонувало курсантам оцінити свою готовність до продовження служби після випуску із ВНЗ. Аналіз відповідей показав, що: 81% з опитаних вважають, що вступаючи до ВНЗ зробили свій вибір свідомо, на основі власних переконань; 80% вважають, що вони за своїми здібностями відповідають вимогам спеціальності яку засвоюють, 9% оцінюють себе такими, що недостатньо відповідають спеціальності, за якою навчаються, але є готовими засвоїти інші спеціальності. У виборі на користь продовження служби після закінчення ВНЗ курсанти керуються: 77% - переважно з професійними мотивами, але з них лише 41% пов'язують досягнення успіху у професії в єдності з широкими соціальними мотивами, інші 36% - привабливо цікавий характер праці; 16% - мотивами переважно утилітарного характеру; 7% - мотивами уникнення неприємності. Отримані у проведених опитуваннях дані давали попереднє уявлення про стан МПГ курсантів, але їх було недостатньо для остаточних висновків, адже окремі курсанти давали завищені самооцінки. Результати цих опитувань використовувались для уточнення рівнів сформованості МПГ курсантів (Див.табл.1) і для внесення коректив в процес проведення експерименту.

На другому етапі, в результаті консультацій і бесід з керівним складом інституту і викладачами, які мають педагогічний стаж не менше як 20 років (всього 30 чоловік), проведення спостереження за поведінкою 330 курсантів і вивчення 180 атестацій курсантів і узагальнення результатів опитування, були визначені показники та характеристики рівнів МПГ курсантів за рівнями: низький, середній, високий (Див.табл.1).

Показники та характеристики рівнів морально-психологічної готовності курсантів до професійної діяльності

№	Рівні	Критерії і показники якостей курсантів та їх характеристика		
		Результативність	Широта і глибина	Стійкість прояву
1	Н Низький (3 бали)	<p>А.Когнитивний критерій: А.1.Низькі результати у навчанні. Переважно орієнтовний рівень засвоєних знань. Слабкі уявлення про моральні вимоги до професії.</p> <p>Б.Поведінковий критерій: Б.1.Наявність великої кількості дрібних порушень службової дисципліни. Намагання досягати цілей у навчанні і службі «обхідними» шляхами.</p> <p>В.Ціннісно-мотиваційний критерій: В.1. Прагнення ухилитись від відповідальності і перенести вину за свої проступки на обставини або на інших людей. Схильність підкорятися негативному впливу з боку інших.</p>	<p>А.2.Навичками наукового і критичного мислення володіє недостатньо. Схильний до пояснення дійсності переважно на основі своїх емірічних уявлень, емоцій та почуттів.</p> <p>Б.2.Відсутність старанності, самостійності і ініціативи в основних видах діяльності.</p> <p>В.2.Домінування утилітарних мотивів і мотивів уникнення покарання. Локус контролю – переважно зовнішній. Тип ЦМК – переважно прагматичний, інколи - критичний. Самооцінка переважно завищена</p>	<p>А.3.Активність у навчанні та на службі пов'язана переважно з контролем. Несамостійність у прийнятті рішень.Життєва позиція в основному пасивна.</p> <p>Б.3.Відповідальність виявляється ситуативно, нестійко. Вольові якості розвинуті не достатньо.</p> <p>В ситуаціях морального вибору не завжди віддає перевагу суспільно орієнтованому типу поведінки.</p> <p>В.3.Несамостійність у визначенні своїх життєвих цілей. Недостатня впевненість в правильності зробленого професійного вибору.</p>
2	С Середній (4 бали)	<p>А.Когнитивний критерій: А.1.Результати навчальної і службової діяльності достатньо високі, але не стабільні. Знання моральних вимог до майбутньої професійної діяльності є, але недостатньо повне.</p> <p>Б.Поведінковий критерій: Б.1Порушення службової дисципліни є, але вони дрібні і не чисельні. Здатний до самовиховання займається, але займаються ним не регулярно.</p> <p>В.Ціннісно-мотиваційний критерій: В.1. В основних видах діяльності виявляє відповідальність. Здатний відповідати за помилкові дії, але часто перекладає їх на об'єктивні обставини.</p>	<p>А.2.Інтелектуальні здібності розвинуті, навичками наукового і критичного мислення володіє, але недостатньо.</p> <p>Б.2.Виявляє старанність переважно у службовій діяльності. В навчанні проявляє самостійність, але вона є залежною від ситуативних факторів.</p> <p>В.2.Домінування: широких соціальних і колективних мотивів, мотивів досягнення результату і професійних мотив, переважно внутрішнього локусу контролю. Тип ЦМК переважно соціально і професійно орієнтований. Уявлення про свої життєві цілі ще не достатньо чітке. Самооцінка переважно адекватна</p>	<p>А.3.Стильність до пояснення дійсності на основі наукових соціально-моральних знань і переконань. Здатний приймати самостійні рішення.Життєва позиція активна, але значно залежить від точки зору «авторитетних» людей.</p> <p>Б.3.Здатний стійко долати труднощі служби і навчання, навички відповідальної поведінки сформовані, але не завжди стійкі.</p> <p>В.3.У ситуаціях морального вибору надає перевагу суспільно-орієнтованому типу поведінки. Схильність до комформної поведінки, але тільки за ради злагоди з іншими. Розвинуті колективіські якості. В основному впевнений у правильності зробленого професійного вибору.</p>
3	В Високий (5 балів)	<p>А.Когнитивний критерій: А.1.Високі результати у навчанні. Достатньо повне уявлення про зміст майбутньої професійної діяльності та моральні вимоги до неї.</p> <p>Б.Поведінковий критерій: Б.1Порушень службової дисципліни майже не має. Відповідальність виявляється чітко в усіх видах службової діяльності і поведінці. Активність у самовихованні</p> <p>В.Ціннісно-мотиваційний критерій В.1.Як правило бере відповідальність за свої проступки та результати діяльності на себе.</p>	<p>А.2.Розвинуті інтелектуальні здібності і розумові вміння. Здатність до критичного мислення.</p> <p>Б.2.Старанність і самостійність у всіх видах діяльності.</p> <p>В.2.Домінування мотивів інтересу і прямого результату у навчанні, широких соціальних мотивів і мотиву самореалізації у обраній професії і спеціальності. Локус контролю – переважно внутрішній. Тип ЦМК – оптимальний, соціально і професійно орієнтований. Самооцінка адекватна</p>	<p>А.3.При поясненні дійсності керується переважно науковими соціально-моральними знаннями і переконаннями. Самостійність у прийнятті рішень.Життєва позиція в основному активна.</p> <p>Б.3.Розвинуті вольові якості і навички відповідальної поведінки.</p> <p>Спійкість до негативного впливу з боку інших та до подолання труднощів служби і навчання.</p> <p>В.3.У ситуаціях морального вибору переважає суспільно-орієнтований тип поведінки. Розвинуті колективіські якості. Переконаність у правильності зробленого професійного виробу.</p>

Питання педагогіки

Спостерігаючи за тенденцією у наведених вище оцінках, можна зробити висновок щодо рівня МПГ курсантів. Так, якщо більшість оцінок, що отримав курсант за пунктами 1, 2, 3 кожного з критеріїв (сума оцінок за критерії поділена на кількість критеріїв) відповідають певному рівню МПГ, визначеному у табл.1, то його МПГ до професійної діяльності характеризується цим рівнем. Якщо курсант отримав середній бал в діапазоні між 4,4 і 3,4, то він характеризується середнім рівнем МПГ, > 4,4 - високим, < 3,4 - низьким. Попереднє дослідження виявило, що серед 136 курсантів високим рівнем МПГ характеризуються 23% (31 курсант), середнім - 52% (71 курсант), низьким - 25% (34 курсанти). Ця методика була використана при проведенні формуючого експерименту.

В практичному плані, плюсом даної методики є достатньо нескладна процедура виявлення основних рівнів МПГ курсантів, мінусом - недостатня точність вимірювання окремих показників-характеристик (можливість недооцінки або переоцінки деяких з них) та необхідність підбору експертів, які володіють високою психолого-педагогічною кваліфікацією. Для запобігання суб'єктивізму в оцінках та визначення рейтингу курсантів усередині кожного рівня визначались середні оцінки експертів. Для цього підраховувалась середня оцінка експертів за кожним критерієм.

На третьому етапі дослідження вирішувалось завдання оптимізації методики оцінювання рівнів МПГ курсантів. Її сутність полягає у обґрунтуванні кількісних показників для кожного рівня сформованості МПГ курсантів та створення такого алгоритму дій, який надає можливість використовувати методи опитування, узагальнення незалежних

характеристик та експертних оцінок, а також самооцінок курсантів. Для цього були використали результати нашого теоретичного дослідження щодо структури МПГ курсантів [13,с.15-68]. Ці теоретичні висновки необхідно було підтвердити конкретними емпіричними дослідженнями в умовах ВНЗ. Шляхом опитування експертів необхідно було виявити співвідношення між компонентами цієї структури на рівнях:

1. **Макро психологічному - між трьома блоками компонентів: пізнавально-інтелектуальним** (моральні знання та інтелектуальні вміння), **ціннісно-мотиваційним** (єдністю морально-орієнтаційного, професійно-мотиваційного і емоційно-оцінного компонентів) та **характерологічним** (сукупністю вольового компоненту та досвіду моральної поведінки).

2. **Функціонально-якісному - між окремими якістьми-показниками** МПГ курсантів.

Для цього, з урахуванням висновків з нашого теоретичного дослідження, були використані деякі перевірені практикою елементи методики щодо оцінки якостей особистості, що розроблені А.А. Киверялгом [11,с.111-113, 118-126], С.І С'єдиним [12], С.М. Гречкою[5], І.А. Гамулою [4] та ін.

Метою першого опитування було виявлення мінімальної кількості та питомої ваги якостей-показників, що найбільшим чином характеризують МПГ курсантів. Основний метод - анкетування та експертні оцінки. В результаті поетапної оцінки експертами 50 якостей-показників, що найбільшим чином характеризують МПГ курсантів, була виявлена їх мінімальна кількість - 10. Після цього, були визначені вагові коефіцієнти кожної з 10 якостей (Див.табл.2.)

Таблиця 2

Результати ранжування якостей-показників морально-психологічної готовності курсантів.

№ з/п	Якості-критерії	Сума рангів	Сумарний ранг якості-критерію	Ваговий коефіцієнт якості	% від загальної якості
1.	Відповідальність	34	I	0,262	26%
2.	Дисциплінованість	66	II	0,135	13,5%
3.	Чесність	86	III	0,104	10,5%
4.	Професійна спрямованість	94	IV	0,095	9,5%
5.	Старанність у навчанні	114	V	0,078	8%
6.	Самостійність	120	VI	0,074	7,5%
7.	Старанність у службі	126	VII	0,07	7%
8.	Емоційно-вольова стійкість	130	VIII	0,069	7%
9.	Колективізм	142	IX	0,063	6%
10.	Ініціативність	188	X	0,049	5%

В результаті другого опитування експертів виявлено, що в умовах даного експерименту більше 50% опитаних вважають, що частка

пізнавально-інтелектуального компоненту у структурі МПГ курсантів співвідноситься з часткою якостей, що характеризують у ціннісно-

Питання педагогіки

мотиваційний і характерологічний компоненти цієї готовності, як 25% до 75%.

Після процедури з виявлення якісного рівня і складу експертів [4; 11-13] було визначено середній рівень МПГ курсантів. Встановлено, що за 5-ти бальною шкалою, цей рівень характеризує діапазон від 3,6 до 4,4 балів; низький рівень складає менше 3,6 бали; високий - більше 4,4 балів.

В подальшому на основі середніх оцінок експертів була визначена загальна оцінка сформованості МПГ кожного курсанта, яка враховувала рівень розвиненості ціннісно-мотиваційного і характерологічного компонентів

цієї готовності. Для цього використовувалась спеціально розроблені індивідуальні карти, які враховували: 1) оцінки експертів якостей курсантів, що свідчать про сформованість цих компонентів; 2) самооцінку цих якостей з боку курсантів (Див. табл. 3). Отримані результати дозволяли в основному виявити рівень сформованості МПГ курсантів, але були недостатні для визначення підсумкової оцінки цієї готовності, адже не було враховано роль її пізнавально-інтелектуального компоненту та самооцінки курсантів щодо стану їх безпосередньої готовності до професійної діяльності.

Таблиця 3

Індивідуальна карта дослідження рівня морально-психологічної готовності курсанта «К» до професійної діяльності

№	Якість	Рівні прояву якості: 3 – низький, 4 – середній, 5 – високий					Питома вага якості (= 1)	Частка у загальній оцінці	Самооцінка +, -
		Оцінка 1-го експерта	Оцінка 2-го експерта	Оцінка 3-го експерта	Середня оцінка експертів	Середня оцінка експертів			
1	Відповідальність	3	4	4	3,7	0,26	0,96	+	
2	Дисциплінованість	3	4	3	3,3	0,15	0,45	+	
3	Чесність	3	3	3	3	0,1	0,31	-	
4	Професійна спрямованість	3	4	4	3,7	0,095	0,35	+	
5	Старанність у навчанні	2	3	3	2,7	0,078	0,21	+	
6	Самостійність	3	3	3	3	0,074	0,22	+	
7	Емоційно-вольова стійкість	4	4	4	4	0,07	0,28	+	
8	Старанність у службі	3	4	4	3,7	0,07	0,26	+	
9	Товариськість, колективізм	3	3	4	3,3	0,06	0,2	+	
10	Ініціативність	3	3	3	3	0,05	0,15	-	
11	Загальна оцінка	-	-	-	-	-	3,39	+	

Результати дослідження занесені до карти підсумкові оцінки рівнів морально-психологічної готовності курсантів до професійної діяльності. Ця оцінка складалась: 1) з суми загальних оцінок за рівнями ціннісно-мотиваційної і характерологічної готовності, що наведені у табл.3 (75% від підсумкової); 2) пізнавально-інтелектуальної готовності – оцінок успішності курсантів за рейтингом у навчанні

(25% від підсумкової). Крім того, вона враховувала самооцінку курсантів своєї безпосередньої морально-психологічної готовності до професійної діяльності: «готовий» - «неготовий». Якщо у кінцевому професійному виборі курсант вважав себе неготовим до професійної діяльності, то загальна оцінка його готовності до цієї діяльності визначалась як «незадовільна» (див. табл.4).

Таблиця 4

Карта підсумкової оцінки рівня морально-психологічної готовності курсантів до професійної діяльності в балах

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Оцінка рівня пізнавально-інтелектуал. готовності (впізн.=25%) оцінка/бал	Загальна оцінка рівня МПГ. (впов.=75%) оцінка/бал	Сума оцінок МПГ у балах $\underline{впізн.} + \underline{впов.}$	Самооцінка рівня безпосередньої МПГ: «+»позитивна, «-»негативна.	Підсумкова оцінка МПГ курсанта у балах: В - висока, С - середня, Н - низька, НЗ - незадов.
1	Курсант А	4/1	4,5/3,38	4,38	+	4,38(С)
2	Курсант Б	3,6/0,9	4/3,0	3,9	+	3,9(С)
3	Курсант В	3,4/0,85	3,6/2,7	3,55	-	НЗ
4	Курсант Г	4,2/1,05	4/3,0	4,05	-	НЗ
5	Курсант Д	3,3/0,83	4,4/3,3	4,13	+	4,1(С)
6	Курсант Ж	5/1	4/3,0	4,0	+	4,0(С)
7	Курсант З	5/1	4,6/3,45	4,45	+	4,45(В)
8	Курсант К	3,8/0,95	3,4/2,55	3,50	+	3,5(Н)

Питання педагогіки

Після цього, на основі дослідження МПГ курсантів до професійної діяльності 164-х курсантів, експерти визначили кількість курсантів, що відповідає кожному рівню такої готовності. Виявлено, що високому рівню цієї готовності відповідають 38 (23,2%) курсантів, середньому – 82 курсанта (50%), низькому - 44 курсанта (26,8%). Отже, отримані результати дозволили уточнити результати попередніх досліджень.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Таким чином, методика діагностики МПГ курсантів до професійної діяльності включає: визначення критеріїв, рівнів і показників, оцінку як зовнішнього –

поведінкового боку, так і внутрішньої основи цієї якості – психологічної; виявлення питомої ваги компонентів, з яких складається ця якість курсантів; результати оцінювання з боку експертів і самооцінку курсантів. У педагогічній практиці можливе використання одного з варіантів розробленої методики або їх сукупності.

Результати дослідження необхідно розглядати як початковий етап створення у ВНЗ системи формування МПГ курсантів до професійної діяльності, що має удосконалити всю систему професійного і морального виховання, професійного (психологічного) відбору та психологічної підготовки у Держспецзв'язку.

Література

1. Иванов В.П. Формирование личности офицера. - М.: Воениздат, 1986. - с. 6-94.
2. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. - Мн, 1976.- 175 с;
3. Грибацин Г.С. Мотиваційна готовність курсантів і слухачів ВВУЗа до професійної діяльності: Автореф. дис... канд. псих. наук: 20.02.02, -К.; КВГІ, 1997, - 17с.
4. Гамула І.А. Критерії сформованості відповідальності в курсантів військових інститутів/ Теоретичні питання культури, освіти та виховання : Зб.наукових праць. Випуск 18 / За загал. ред. Євтуха М.Б., укладач О.В. Михайличенко. - К:КНЛУ, 2001. - С.81-84.
5. Гречко С.М. Системний підхід до виховання дисциплінованості у курсантів ВВНЗ: Автореф канд. ... пед. наук. 20.02.02, Хмельницький, 1998, -18с.
6. Ягупов В.В. Методологические основы военно-педагогических исследований; - К.: КВИУЗ, 1994. - 68с
7. Кубицький С.О. Система оцінювання готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04, ЦППО АПН України. - К., 2001. - 20 с.
8. Зосимовский А.В. Диагностика моральной воспитанности личности. Советская педагогика, 1970, № 7.
9. Грязнов І.О. Теоретико – методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07., ТНПУ ім. В. Гнатюка. - Т., 2005; - 40 с.
10. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. -СПб.: Питер; 2005. - 432 с.
11. Съедин С.И. Применение некоторых количественных методов в конкретных психолого-педагогических исследованиях. - М.: ВПА, 1974. - 241 с.
12. Кыверялг А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А.А. Кыверялг. – Таллин: Валгус, 1980.- 336 с.
13. Щербій О.С. Педагогічні умови формування морально-психологічної готовності курсантів спеціалізованих ВНЗ до професійної діяльності: моногр./ О.С. Щербій. - К: Тов. « Три К », 2011. - 254 с.